לתולדות נוסחה הקדום של ברכת השכיבנו

מאת

שמעון פוגל ואורי ארליך

א. על לשון הברכה בספרות התלמודית

בפרק הראשון של מסכת ברכות מתארת המשנה את ברכות קריאת שמע:

> בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה, ובערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה, אחת ארוכה ואחת קצרה. מקום שאמרו להאריך אינו רשיי לקצר, לקצר אינו רשיי להאריך, לחתום אינו רשיי שלא לחתום ושלא לחתום אינו רשיי לחתום.[1]

על פי פשוטם של דברים המשפט 'אחת ארוכה ואחת קצרה' מתאר את שתי הברכות שלאחר קריאת שמע של ערבית; ברכת הגאולה היא הארוכה, וברכת השכיבנו[2] היא הקצרה. ואכן כך פירשו כמה מחכמי ימי הביניים[3] ובראשם רש"י.[4] אולם הרמב"ם[5] ואחרים הניחו כי 'אחת' ו'אחת' מכוונות לשתי הברכות שלפני קריאת שמע של שחרית ושל ערבית, והסבירו ש'ארוכה' ו'קצרה' מכוונות לפתיחת הברכה ולחתימתה בלשון 'ברוך אתה [...]'. מסתבר כי הסבת הדיון על ברכות אלו, ולא על ברכות גאולה והשכיבנו של ערבית, נבעה מהקושי של המפרשים להלום את הגדרתה של ברכת השכיבנו 'קצרה'. אמנם הברכה קצרה מברכת הגאולה, אבל בנוסחי רוב

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מענק 52/12. תודתנו לד"ר אבי שמידמן על הערותיו.

1 משנה, ברכות א, ד, על פי כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 50.

2 בדיון בברכה כולה ננקוט את הכינוי השגור השכיבנו (בלא מירכאות). לעומת זאת בדיון בנוסחים נבדיל בין נוסחים הפותחים בלשון 'השכיבנו' ובין נוסחים המתחילים בלשון 'נשכבה' (במירכאות).

3 לסקירת הפרשנויות למשנה זו ועל השפעתה ההלכתית (במיוחד על שאלת אמירת הפיוטים) ראו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ברכות, ניו יורק תשט"ו, עמ' 5–7; י"מ תא־שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 84–91; ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 452.

4 בבלי, ברכות יא ע"א, ד"ה 'אחת ארוכה'.

5 בפירוש המשנה על אתר. רבינוביץ הציע כי הרמב"ם התבסס על דברי רבי יודן בירושלמי, ברכות א, ה (ג ע"ד; טור 11). ראו: נ"א רבינוביץ, יד פשוטה על הרמב"ם: ספר אהבה, מעלה אדומים תשמ"ד, עמ' כח.

הסידורים היא כוללת עשרות מילים. קושי זה בוטא במפורש בדברי בעלי התוספות,[6] שהקשו על פירוש רש"י: 'ותימה דהשכיבנו נמי ארוכה הרבה'.[7] לאור פשט המשנה המגדירה את הברכות לפי אורכן הסיק עזרא פליישר, באחד ממאמריו האחרונים, שלפני התנאים היה נוסח מגובש של ברכות קריאת שמע שברכת השכיבנו הייתה בו קצרה,[8] אם כי הוא עצמו לא הציע נוסח שמאשש את הקריאה הפשוטה הזו.

הספרות התלמודית חושפת מידע מועט על פתיחת הברכה וחתימתה. בתלמוד הבבלי מכונה הברכה 'השכיבנו',[9] וסביר להסיק מכך שמילה זו הייתה פתיחתה של הברכה כבר בתקופה קדומה זו, בדומה לנוסחים המוכרים לנו. בנוסח חתימת הברכה דנו בפירוט בבמה אחרת,[10] וכאן יובא רק עיקרים של דברים. בכמה מדרשים[11] מובאת החתימה בלשון 'פורס סוכת שלום', ואילו התלמוד הירושלמי[12] מעיד על חתימת הברכה בלשון ארוכה: 'פורס סוכת שלום על עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים'.[13] כל המקורות האלו שותפים לקביעה שלשון חתימת הברכה הייתה קבועה בכל ימות השנה, לכל הפחות במנהג תפילתם של בני ארץ ישראל. הם שותפים גם לקביעה שתחילת חתימת הברכה היא 'פורס סוכת שלום', אך נוסח הירושלמי ארוך פי שלושה מן הנוסח הקצר שבמדרש. באותו מאמר הצענו שהנוסח הקצר הוא הקדום, ואילו הנוסח שנוספו בו המוטיבים של עם ישראל וירושלים הוא נוסח מורחב ומשני.[14] בתקופה התלמודית כבר שימשו שני הנוסחים זה בצד זה, אך הנוסח הארוך הוא שמשל בכיפה, והנוסח הקצר נבלע בתוכו.[15]

6 בבלי, ברכות יא ע"א, ד"ה 'אחת ארוכה'. ובאריכות הובאו דברי רבנו תם בשיבולי הלקט, תפילה, סימן כח (מהדורת מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 216). לדחיית הטענה שרבנו תם שינה את טעמו באשר לפירוש זה והודה לדברי רש"י ראו דברי ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 3).

7 הגדרת הברכה 'קצרה' קשה במיוחד אם משווים את ברכת השכיבנו לברכות הנמנות בתוספתא כברכות 'שמקצרין בהן' – ברכות המצות, ברכות הפֻּרות, ברכת הזימון וברכה אחרונה של ברכת המזון (ברכות א, ו [מהדורת ליברמן, עמ' 3]).

8 ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ־ישראל: בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 767–768.

9 בבלי, ברכות ד ע"ב; ט ע"א בפי רבי זירא וסתם התלמוד.

10 ש' פוגל וא' ארליך, 'פורס סוכת שלום: מבט נוסף על חתימת ברכת השכיבנו', פעמים (בדפוס).

11 ויקרא רבה ט, ט (מהדורת מרגליות, עמ' קצד), בשם רבי לוי; וכן: תנחומא פנחס ו; מדרש תהלים ו, א (מהדורת בובר, דף כט ע"א).

12 ירושלמי, ברכות ד, ה (ח ע"ג; טור 40).

13 כך הנוסח בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 133, וכך מצוי בכל הסידורים על פי מנהג ארץ ישראל. בכ"י ליידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3) הנוסח הוא 'הפורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים' כפי שקיים בסידורים על פי מנהג בבל בערבית של שבתות וימים טובים. על היחס בין שתי הגרסאות האלה והנימוקים להעדפת הגרסה שבכ"י וטיקן ראו: פוגל וארליך, פורס סוכת שלום (לעיל הערה 10).

14 על משניות עניין ירושלים בחתימת הברכה ראו גם: מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תאולוגיה, לשון ולוח', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 354, הערה 167.

15 החתימה הרווחת 'שומר עמו ישראל לעד' אינה נזכרת בספרות חז"ל והיא מופיעה לראשונה בספרות הגאונים

חרף המרחק הגאוגרפי והכרונולוגי המשמעותי, ניתן להציע – על סמך כתבי יד של סידורים העולים מהגניזה הקהירית – שחזור של נוסח קדום של ברכת השכיבנו שאכן הולם את התיאור המשנאי 'ברכה קצרה'. בתוך כך יוצגו קבוצות הנוסח העיקריות שרווחו בסידורים מן הגניזה והמסלול המשוער שבו התפתחה הברכה מן הנוסח הקדום הקצר אל הצורות המאוחרות והרחבות.

ב. לשון הברכה בסידורים הקדומים מן הגניזה הקהירית

את נוסחי הקבע של ברכת השכיבנו ניתן לחלק לשני אבות נוסח: נוסחים המתחילים בלשון 'השכיבנו' ונוסחים המתחילים בלשון 'נשכבה'. שני נוסחי האב האלו מצויים הן במנהג התפילה הבבלי הן במנהג התפילה הארץ ישראלי.

מן המאה התשיעית כחתימה של ברכת השכיבנו בבבל. ואולם חוקרים שונים כבר הצביעו על המזמור הנספח לספר בן סירא (נא 21–35) שמובא בו הפסוק: 'הודו לשומר ישראל כי לעולם חסדו' (שם 23). במזמור באים פסוקים נוספים הכוללים כינויים לאל, וחלקם מופיעים בתפילות הקבע, כגון 'גואל ישראל' ו'מגן אברהם'. סגל אף טען שאחדים מפסוקי המזמור מסודרים בהתאם לסדר תפילות הקבע. ראו: מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשל"ב, עמ' שנה–שנז. והסכים עמו מ' קיסטר, 'מצמיח קרן ישועה: עיונים בגוניו של מטבע ברכה במזמור יהודי שנשתקע באבנגליון', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 195–196 ובייחוד הערה 23. לדעתם שני הפסוקים הראשונים 'הודו לאל התשבחות כי לעולם חסדו' (שם 22) ו'הודו ליוצר הכל [...]' (שם 24) מקבילים לברכות שלפני קריאת שמע בשחרית (ברכת ישתבח ולאחריה ברכת היוצר), ושני הפסוקים שלאחר מכן 'הודו לשומר ישראל' (שם 23) 'הודו לגואל ישראל' (שם 25) מקבילים לשתי הברכות שאחרי קריאת שמע של ערבית (ברכת הגאולה וברכת השכיבנו). לפיכך הוצע לייחס קדמות מופלגת לתפילות קבע אלה ובכלל זה ללשון ברכת השכיבנו הבבלית 'ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד'. וראו גם: י' היינימן, 'על דפוס פיוטי קדום', הנ"ל, עיוני תפילה, בעריכת א' שנאן, ירושלים תשמ"א, עמ' 129–134 ובייחוד הערה 12. כנגד גישה זו יש לפקפק אם המזמור בבן סירא מתייחס לעולם תפילה (קבוע) הקרוב בתוכנו ובלשונו לתפילות הקבע המוכרות לנו, או שמא ייחוס זה הוא פרי השלכה של עולם התפילה המוכר על המזמור הקדום. כמה קשיים כרוכים בייחוס הדוק מדי של המזמור לתפילות הקבע. ראשית, על מנת שסדר הפסוקים יתאים לסדר המקבילות בתפילות הקבע יש לשנות את מקומו של הפסוק 'הודו ליוצר הכל' (שם 24) ולהקדימו לפסוק 23. שנית, לא פשוט כלל לזהות את כינוי האל כ'יוצר הכל' עם ברכת יוצר המאורות, שבה האל משתבח בעיקר במאורות. ועוד, קשה שסדר הברכות בתפילת הקבע של ערבית הפוך מן הסדר המדומה במזמור. יש לציין שכינויי האל במזמור זה רובם לקוחים מן המקרא – למשל 'שומר ישראל' (תה' קכא 4), 'יוצר הכל' (יר' י 16), 'גואל ישראל' (יש' מט 7) – וקרבתם הלשונית למקרא רבה מזיקתם ללשון החתימות של תפילות הקבע, ולפיכך סביר יותר שהם נשאלו ישירות מן המקרא. עדיפה בעינינו הצעתו של פליישר לראות בדמיון הלשוני השפעה בכיוון הפוך – מזמור נא בספר בן סירא הוא עדות למגוון המצאי הליטורגי ששימש בידי מעצבי לשונות הקבע של התפילה. ראו: ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', הנ"ל, תפילות הקבע בישראל (לעיל הערה 8), עמ' 39–40 ושם הערה 91. לאור הנתונים שבידינו רק לחתימת השכיבנו בלשון 'פורס סוכת שלום' יש תיעוד קדום, וסביר שלשון החתימה 'שומר עמו ישראל' נוצרה בבבל בנסיבות שאין אנו יכולים לעמוד עליהן (ראו גם בסיכום המאמר) ובזמן שיש בידינו לתחום אותו רק בגבול העליון, כלומר לא אחרי המאה השמינית.

1. נוסחים הפותחים בלשון 'השכיבנו'

יותר מ־50 קטעי סידורים מן הגניזה הקהירית המכילים היקף משמעותי[16] מנוסח הברכה הרביעית של קריאת שמע בערבית מתחילים ב'השכיבנו'.[17] כתבי יד אלה סווגו לארבע קבוצות נוסח, ונרשמו בטבלה סינופטית, כדי להבליט את המרכיבים המשותפים בנוסחים השונים ואת המרכיבים המבדילים אותם זה מזה. ההבחנה בין מנהג ארץ ישראל לבין מנהג בבל נעשתה, ככל שהדבר אפשרי, על סמך מכלול הסידור ולא רק על פי לשון הברכה עצמה. בהערות השוליים של הטבלה מובאים חילופי נוסח עיקריים בלבד.

מנהג ארץ ישראל	מנהג בבל		
(7 כתבי יד)	נוסח א1 (27 כתבי יד)	נוסח א2 (8 כתבי יד)	נוסח א3 (11 כתבי יד)
השכיבנו יי אלהינו בשלום והעמידנו מלכנו[18] לשלום ופרוס[19] עלינו סוכת שלומך מזה היום ועד העולם	השכיבנו יי אלהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוש עלינו סוכת שלום[20] והגן בעדינו והצילנו	השכיבנו יי אלהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוש עלינו סוכת שלומך ותקננו בעצה טובה מלפניך והושיענו[21] למען שמך והגן בעדינו	השכיבנו יי אלוהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוש עלינו סוכת שלומך ותקננו בעצה טובה מלפניך והגן בעדינו שמרינו והצילנו

16 על מספר זה אפשר להוסיף כ־20 קטעי גניזה שמפאת היקף נוסחם המועט לא ניתן היה לברר לאיזו מקבוצות הנוסח הבבליות הם שייכים: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 L 34-37 (נוסח קבע ליום כיפור); Or. 5557 O 40 (בכתב יד זה שילוב של ברכת הפסוקים בתוך ברכת השכיבנו); קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1081 2.76 (ליום חול); T-S Misc. 28.77 (חול); T-S NS 122.26 (חול); T-S NS 123.23; T-S NS 125.151; T-S NS 152.187; T-S NS 159.128; T-S NS 265.37; T-S NS 271.71 (חלק מברכות מפויטות לשבת); T-S NS 271.156; T-S AS 101.229; T-S AS 102.209; T-S AS 103.41; T-S AS 104.4; T-S AS 105.144 (חול); T-S AS 107.120; T-S AS 100.282. לא נכללו במניין זה כתבי יד שבהם בא רק אזכור של הברכה, בדרך כלל במילת הפתיחה שלה.

17 הנתונים על כתבי היד לקוחים מהקטלוג ומההעתקות שנעשו במפעל התפילה במחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב. כתבי היד שעליהם מבוססת הצגת הנוסחים כאן מקיפים את הרוב הגדול של עדי הנוסח הידועים לברכה זו. מספור כתבי היד כאן ולהלן הוא על פי טבלת עדי הנוסח שבנספח.

18 בארבעה מכתבי היד חסרה מילה זו. בשלושה נוסף 'לחיים' ונוספה האות 'ו' למילה 'לשלום'.

19 בשלושה מן הקטעים 'ופרוש'.

20 על משפט זה ('ופרוש') ראו להלן הערה 33.

21 בכמחצית מכתבי היד נוסף 'מהרה'.

מנהג ארץ ישראל	מנהג בבל		
(7 כתבי יד)	נוסח א1 (27 כתבי יד)	נוסח א2 (8 כתבי יד)	נוסח א3 (11 כתבי יד)
	מכל צרה ומשחית[23] שומרנו[24] מכל דבר רע ומפחד לילה		יי אלוהינו מכל[22] דבר רע מיצר רע מפחד לילה
	ושבור השטן[25] מלפנינו ומאחרינו	והסר מעלינו אויב דבר חרב צרה רעב יגון ומשחית שבור שטן מלפנינו ומאחרינו	ושבור השטן מלפנינו ומאחרינו
	כי שומרנו ומצילנו אתה ובצל כנפיך תסתירנו[26]	ושמור צאתינו ובואינו מעתה ועד עולם כי שמרינו ומצילנו אתה	ושמור צאתינו ובואינו מעתה ועד עולם כי שומרינו ומצילינו אתה ובצל כנפי רחמיך הרבים תסתירנו כדבר שנאמר 'הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל"
ככתוב בתורתך ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם. אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתיך. אני שכבתי ואישנה			

22 בכשליש מכתבי היד נוסף כאן 'צרה ומשחית ומכל'.
23 המילים 'מכל צרה ומשחית' חסרות בכרבע מכתבי היד.
24 בכשליש מכתבי היד נוסף 'והצילנו'.
25 בכשליש מכתבי היד 'שטן'.
26 כמחצית מהקטעים אינם כוללים את המילים 'ובצל כנפיך תסתירנו'.

מנהג ארץ ישראל	מנהג בבל		
(7 כתבי יד)	נוסח א1 (27 כתבי יד)	נוסח א2 (8 כתבי יד)	נוסח א3 (11 כתבי יד)
הקיצותי כי יי יסמכני.[27] הבה לנו עזרת מצר ושוא תשועת אדם.[28] באלהים נעשה חיל והוא יבוס צרינו. נשכבה בשלום ונקיצה בשלום ופחד בלילות אל[29] ימשול בנו.[30] ברוך אתה יי הפורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה[32] ירושלם	ברוך אתה יי[31] שומר עמו ישראל לעד	ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד	ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד

כפי שאפשר להיווכח כל קבוצות הנוסח דומות לא רק בפתיחתן במילה 'השכיבנו' אלא במכלול החטיבה הראשונה, הזהה כמעט במילותיה: 'השכיבנו יי אלהינו ל/בשלום והעמידנו מלכנו (לחיים ו)לשלום ופרוש עלינו סוכת שלומך/שלום'.[33] חטיבה זו אינה רק מוצקה בלשונה אלא היא גם בעלת סגנון ומקצב מוקפדים, ומודגשות בה הבקשות הממוקדות בלילה ובשינה.[34] מנקודה זו מתפצלים המנהגים הארץ ישראלי והבבלי. מנהג ארץ ישראל נמשך בשרשרת פסוקים בענייני לילה ושינה, ולעומת זאת שלוש קבוצות הנוסח במנהג בבל נמשכות בסגנון פרוזאי בבקשות להגנה כלליות מפני צרות שונות. במנהג ארץ ישראל נחתמת הברכה בלשון 'ברוך אתה יי

27 בשני כתבי יד חסר פסוק זה. בשני כתבי יד נוסף 'בשלום יחדו אשכבה ואישן כי אתה יי לבדד לבטח תושיבני' (תה' ד 9).

28 בשני כתבי יד חסר פסוק זה.

29 במחצית מן הקטעים נרשם 'בל'.

30 המשפט 'נשכבה' וכו' חסר בשני כתבי יד.

31 בשלושה קטעים החתימה ללא שם ה', כנראה על מנת לחבר את הברכה לברכת הפסוקים שלאחריה. ראו: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח עמ' 166–172; ובעקבותיו: ד' גרינברגר, 'סידור רס"ג: עיונים בנוסח, מבנה והוראות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, תשע"ג, עמ' 241.

32 במחצית מן הקטעים נוסף 'את'.

33 למעט חמישה כתבי יד שאינם גורסים את המרכיב 'ופרוס עלינו סוכת שלום' (קטעים 8, 18, 25, 28, 30). ברם יש לשים לב כי שלושה מכתבי היד הם העתקות של סידור רס"ג. מרכיב זה חסר גם במהדורה הנדפסת של סידור רס"ג, וכנראה זהו נוסח שתוקן בידי הגאון, שחש בזרותו של מרכיב זה במנהג בבל של השכיבנו.

34 על הסגנון המוגבה של פסקת השכיבנו ראו: פליישר, קריאת שמע של ערבית (לעיל הערה 8), עמ' 778.

הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים', שהיא החתימה הארץ ישראלית הקבועה, ובמנהג בבל לשון החתימה היא 'שומר עמו ישראל לעד', שהיא החתימה הבבלית השגורה.[35]

כאמור לשון הברכה במנהג בבל אחידה בחטיבת הפתיחה ובחתימת הברכה. אולם בחלק הרחב והפרוזאי של הברכה ניכרים כמה שינויים, ועל פיהם חולקה לשון הברכה לשלוש קבוצות. עם זאת גם בחלק זה ניכרת קרבה לשונית ברורה בין הגרסאות השונות של מנהג בבל, וניתן לשער שמקורן משותף. הבקשה רחבת המשמעות 'והגן בעדנו'[36] קיימת בשלוש קבוצות הנוסח, וכן הבקשה 'ושבור השטן מלפנינו ומאחרינו', בעלת הממד הדמוני.[37] גם בלשון הנימוק הכללי 'כי שומרנו ומצילנו אתה' יש אחידות כמעט מלאה בין קטעי הברכה על פי מנהג בבל. מרכיבים קבועים אלה הם עיקרה של קבוצת נוסח א1, בעלת התפוצה הגדולה ביותר. נוספו בה עוד בקשות הצלה 'מכל צרה ומשחית'[38] ושמירה 'מכל דבר רע ומפחד לילה', המקיפות כמעט את כל הפגעים האפשריים, ובקשה נוספת 'ובצל כנפיך תסתירנו',[39] שמשניותה ניכרת מחסרונה בכמחצית כתבי היד של קבוצת נוסח זו ומהיותה תחובה בין הנימוק, שהוא מעין החתימה, ובין החתימה גופה.

קבוצת נוסח א2, בעלת התפוצה הנמוכה ביותר במנהג בבל, אינה כוללת את הבקשות להצלה ושמירה ואת הבקשה 'ובצל כנפיך תסתירנו'. נראה כי נוסח זה הוא הכללי ביותר, ועניני הלילה הספציפיים מעטים בו באופן יחסי. לעומת זאת יש בקבוצה זו כמה בקשות כלליות אחרות,

35 על המנהג הבבלי להחליף בשבתות ובימים טובים את הלשון הזו במטבע 'הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים' ראו בקצרה: פוגל וארליך, פורס סוכת שלום (לעיל הערה 10). וראו גם: י' גרטנר, 'הפורס סוכת שלום', סיני, צד (תשמ"ג), עמ' רנב–רסה; גרסה נוספת, בשינויים קלים, ראו: הנ"ל, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 119–133; י"מ תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 142–167. לאחרונה שב לעסוק בנושא א' בר־אשר, 'קבלה ומנהג: תשובות הגאונים ומדרשות ה"קדמונים" בפולמוס המנהגים ב"זוהר" ובסביבתו הספרותית', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 197–265.

36 בהשראת תה' ג 4.

37 גם בקשות ההגנה מפני 'משחית' ו'פחד לילה' עשויות לבטא חששות מפני שדים. על 'משחית' כשד ראו למשל: מדרש תהלים ז, ו (מהדורת בובר, דף לג ע"ב), ושורשי הפירוש הזה הם בוודאי במקרא (למשל שמ"ב כד 16). הביטוי 'פחד לילה' נובע משני מקראות (תה' צא 5–6; שה"ש ג 7–8), ופרשנות תלמודית קשרה את הכינוי הזה דווקא לחששות מפני סיוטים וביעותים וכן לחשש מפני מזיקים, שדים ורוחות. ראו למשל: פסיקתא דרב כהנא, החדש ג (מהדורת מנדלבוים, עמ' 84); בבלי, גִטין סח ע"ב; שיר השירים רבה ג, ז (א). על האפשרות ששדים הם מקורם של חלומות קשים ראו: ח' וייס, 'ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה': קריאה במסכת החלומות שבתלמוד הבבלי, אור יהודה ובאר שבע 2011, עמ' 51–62. הקשר בין בקשות הגנה פנימיות לבקשות הגנה חיצוניות עומד במרכז דיונו של מ' קיסטר, '"יצר לב האדם" הגוף והטיהור מן הרע: מטבעות תפילה ותפיסות עולם בספרות בית שני ובקומראן וזיקתם לספרות חז"ל ולתפילות מאוחרות', מגילות ח–ט (תש"ע), עמ' 243–284, וברכת השכיבנו מוזכרת שם בקצרה, עמ' 263.

38 בהשראת תה' נד 9. יש לציין בהקשר זה שהמילה 'ומשחית' חסרה ממחצית מכתבי היד.

39 על פי תה' יז 8.

לתיקון 'בעצה טובה',[40] לישועה ולשמירה[41] וכן הבקשה המגובבת 'והסר מעלינו אויב דבר חרב צרה רעב יגון ומשחית', שמרכיביה משתנים מעט בין כתבי היד.

קבוצת נוסח א3 היא הארכנית ביותר וכוללת כמעט את כל הבקשות שנזכרו עד כה. ריבוי הבקשות וגיוונן ובמיוחד מידה של הקְבלה וחזרתיות בתוכן מעידים על האופי המלוקט של הנוסח הזה. קבוצה זו מתייחדת גם בהבאת הפסוק 'הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל',[42] שלא רק שיש בו מעין החתימה אלא שהוא כנראה מקור ההשראה לחתימה שבה מכונה האל 'שומר עמו ישראל לעד'.

לסיכום, לשון ברכת השכיבנו במנהג התפילה הבבלי מורכבת משני חלקים ברורים ומוגדרים. החלק הראשון, 'השכיבנו [...] והעמידנו [...] ופרוש עלינו', ממוקד בבקשות הקשורות ללילה ולשינה, לשונו מוצקה למדי, וסגנונו מוגבה ומוקפד. החלק השני לשונו נזילה, פרוזאית ומקיפה בקשות אקלקטיות להגנה בהיבטים רחבים בהרבה. ראוי לציין שבחלק השני של הברכה חוזרות מילים משורש שמ"ר, מעין החתימה 'שומר עמו ישראל לעד', שקיימת רק במנהג בבל, ולעומתו החלק הראשון מכיל רמיזה ברורה לחתימת 'הפורס', בלשון 'ופרוס עלינו סוכת שלומיך'.

חלוקה ברורה למרכיבים מובחנים קיימת גם בברכת השכיבנו על פי מנהג ארץ ישראל, אך באופן אחר. החלק הראשון, 'השכיבנו [...]', זהה בכל מאפייניו לחלק הראשון שבמנהג בבל, אך נוספה עליו תוספת מרחיבה ומכלילה, 'מזה היום ועד העולם'.[43] החלק השני הוא שרשרת פסוקי מקרא. הפסוק הראשון (וי' כו 6) משתרשר בבירור מן הסיומת של החלק הראשון ב'שלום' ואף רומז לפעולת השכיבה. גם שני הפסוקים הבאים (מש' ג 24; תה' ג 6) רומזים לשכיבה בלילה, ואילו הפסוקים האחרונים (תה' ס 13–14; קח 13–14) מתייחסים לסיוע של האל כנגד אויבים אנושיים. לאחר הפסוקים באה הלשון 'נשכבה בשלום ונקיצה בשלום ופחד בלילות אל ימשול בנו'. תוספת זו חסרה בכמה מן הקטעים,[44] וכפי שיפורט לקמן, היא הנוסח הארץ ישראלי של ברכת השכיבנו בנוסח 'נשכבה'. קשה להבין מה הוביל לשילובה במקום הזה בברכה, ואולי היו שרצו לחזור ללשון תפילה מעין הפתיחה.

מניתוח זה של ברכת השכיבנו במנהגי ארץ ישראל ובבל עולה ההצעה שהמרכיב הראשון של הברכה, זה הקבוע והמוצק בשני המנהגים, היה נוסח הברכה כולה בשלב היסטורי קדום, לפני

40 ל'תיקון בעצה' יכולים להיות שני מובנים עיקריים: זכייה בחכמה (ואולי ביכולת להשיא עצות) או העמדת האדם בהתאם לחכמתו של האל.

41 ללשון 'ושמור צאתינו ובואינו מעתה ועד עולם' ראו: תה' קכא 8.

42 תה' קכא 4.

43 על תוספות מרחיבות ומכלילות בלשונות של תפילה ראו: א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית, שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 15. על התוספת 'מזה היום ועד העולם' ראו להלן הערה 46.

44 קטעים 1, 4. קטע 6 חסר בחלק זה.

שהוספו עליו החלקים המשניים המרחיבים את בקשת ההגנה של הברכה או הפסוקים. לשון קצרה זו נחתמה כמשוער בחתימת 'הפורס סוכת שלום', שאליה הובילה הבקשה 'ופרוס עלינו סוכת שלומיך/שלום':

השכיבנו יי אלהינו לשלום
והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום
ופרוס עלינו סוכת שלום/שלומיך
ברוך אתה יי הפורס סוכת שלום.

ניתן לחזק את ההשערה הזאת בסיוע שלושה קטעי גניזה שנרשם בהם נוסח קצר מעין זה. אמנם בכל אחד מכתבי היד יש ייחוד שפוגם משהו בוודאות שבממצא, אך בצירופם יחד הם מהווים עדות נחרצת.

קטע 54	קטע 55	קטע 56
מה גדלו חנוניך אל / שיחינו תקשיב בבניין אריאל / מרום בשרינו בביאת גואל/ כנואם הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל		
השכיבנו יי אלהינו בשלום והעמידנו מלכינו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סוכת שלום	השכי[בנו יי אלהינו] לחיים ולשלום ופרוש [עלינו סוכת] שלומך ועל ירושלים עיר[ך]	---- עלינו סוכת שלומך
ברוך א' יי פורס סוכת שלום עלינו ועל עדת ירושלים	ב' א' יי הפרש סוכת ש[לום] עלינו ועל כל עדת ע[מו ישראל] ועל ירושלים בר[חמים]	ב' א' יי הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ובונה ירושלם

כל כתבי היד האלו שייכים באופן מובהק למנהג התפילה הבבלי ומשתקף בהם מנהג החלפת החתימה, שבימות החול היא 'שומר עמו ישראל לעד', בחתימת 'הפורס' בשבתות ובימים טובים.[45]

קטע 54 הוא בן דף אחד. בעמוד הראשון מועתקות ברכות מעריב מפויטות לליל שבת, ובעמוד השני – ברכות מעריב מפויטות למוצאי שבת. הפיוטים לליל שבת הם בנוסח הבבלי הנפוץ

45 על המנהג הזה, שאינו תלוי בנוסחים מסוימים, ראו המצוין לעיל הערה 35.

המתחיל 'אשר כלה מעשיו ביום השביעי',[46] פיוטים שהביא גם רב סעדיה גאון בסידורו.[47] אולם בנוסח שלפנינו יש שילוב יוצא דופן של הפיוטים עם קטעי קבע וקטעי פיוט נוספים. בברכה הרביעית בא הפיוט 'מה גדלו חנוניך'[48] כאשר הוא מורכב עם נוסח קבע,[49] אלא שנוסח הקבע הזה קצר מאוד. לרוב בנוסחים משולבים של פיוט ונוסח קבע בא הפיוט בשלמותו, ונוסח הקבע רק נרמז באזכור המילה הראשונה. אולם כאן באה יחידת הפתיחה והחתימה במלואה, ומסתבר שאין זה קיצור אלא נוסח שלם.[50]

46 בהקשר זה יש לציין כי בכ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 448, שמשמש לנוסח הפנים במהדורת סידור רס"ג וכן בסידור נוסח פרס מצוי בתפילת ליל שבת נוסח ייחודי שבו המסגרת הזו מושלמת בפסוק (יש' לב 18): 'השכיבנו יי אלוהינו לשלום, והעמידנו לחיים ולשלום, ופרוס עלינו סוכת שלום, כדבר שנאמר "וישב עמי בנווה שלום ובמנוחות שאננות", ברוך אתה יי הפורש סוכת שלום על עמו ישראל' (סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, י' יואל וש' אסף, ירושלים תש"א, עמ' קיא; ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 9). גם בנוסח זה פסקת הפתיחה מתאימה לנוסחים האחרים, ואילו המשך הברכה הוא בגרסה ייחודית, הקרובה דווקא לנוסח 'נשכבה' (א1) שיובא לקמן. אמנם קטעי הגניזה של סידור רס"ג אינם כוללים נוסח זה כלל ומשתקפת בהם ההנחה שנוסח השכיבנו בשבת זהה לנוסח בימי החול (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 123.23; T-S NS 125.151; T-S NS 158.8). זו דוגמה נוספת לנטייתו של הנוסח הנדפס אחר מנהג מקומי מסוים הקרוב למנהג פרס. ראו על כך: ארליך, תפילת העמידה (לעיל הערה 43), עמ' 7, הערה 32. שימוש דומה בפסוק הזה יש בחלק מכתבי היד של נוסח מפויט נפוץ (בעיקר למוצאי שבת): 'תנהג בשלום זרע השלום, תשכנם בשלום ותושיבם בנווה שלום, כדבר שנאמר "וישב עמי בנווה שלום ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות", ובצל כנפיך תסתירנו כי שומרנו ומצילנו אתה, כי אל חנון ורחום אתה' (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 A 22-23; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.23; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 964.22). נוסח כלאיים נוסף, אף הוא מסידור פרסי, מצוי בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 325.211: 'השכיבנו יי אלוהינו לשלום, והעמידנו מלכינו לחיים ולשלום, ופרוס עלינו סוכת שלומיך מזה היום ועד העולם, הפר וקלקל אויבנו ובצל כנפיך תסתירנו, שומרינו ומצילנו אתה, ושלומך תשים עלינו, ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד'. החלק הראשון, 'השכיבנו [...] העולם', שייך למסגרת הברכה על פי נוסח ארץ ישראל, ואילו ההמשך כולל חתימת הברכה הוא בבלי. עם זאת שתיים מארבע הבקשות בולטות בשונותן מהבקשות הרגילות בנוסחי 'השכיבנו' הבבליים: 'הפר וקלקל אויבנו' ו'שלומך תשים עלינו'. הראשונה כנראה מבוססת על הבבלי (ברכות יז ע"א), והשנייה נראית כתוספת בהשראת תפילת העמידה. מכל מקום הנוסח הזה מדגים פעם נוספת את היציבות של פתיחת הברכה למול הנזילות של בקשות ההגנה של ההמשך.

47 ראו: סידור רס"ג (שם), עמ' קי–קיא והערותיו של אסף שם. רב נטרונאי ורב עמרם הכירו את הפיוטים השגורים האלו אך התנגדו לאמירתם. ראו: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' סא–סב.

48 ראו גם: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 7943.7-8; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 134.100

49 ראו להלן הערה 72.

50 על שיטת הקיצור של מעתיק זה ניתן ללמוד מברכת השכיבנו למוצאי שבת שבעמוד השני של כתב היד עצמו: 'נשכבה בחסדך ונקיצה ונספרה באמונתך, ופחד וצרה ושטן אל ימשל בנו כדבר שנ' אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתיך שמרינו והצילנו יי מכל צרה ומשחית כול' זהו נוסח 'נשכבה' ב, שיידון בהמשך, והמעתיק רשם את כל היחידה ששונה מהנוסח הרגיל וקיצר רק את החתימה הקבועה.

קטע 55 לקוי מאוד ונכתב ברישול. מתפילת ערבית לשבת שרדו בו חלקים מקריאת שמע, השכיבנו ופסוקי 'ושמרו'. המשפט הרגיל 'והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום' חסר, אך יש לשער כי הכותב הלחים כאן את שני חלקי התקבולת 'השכיבנו [...] לשלום, והעמידנו [...] לחיים ולשלום' ויצר 'השכיבנו [...] לחיים ולשלום'. הכותב גם השגיר את המשפט 'ועל ירושלים עירך' כהמשך ל'סוכת שלומך'. על כל פנים משתקף בתעודה לקויה זו הנוסח הקצר ששוחזר לעיל.

קטע 56 כולל גיליון אחד ומועתקים בו חלקים מקריאת שמע וברכותיה לערבית לאחד מן הרגלים וכן הוראות לאמירת העמידה. לאחר מכן באות ברכת היוצר הקצרה[51] ותחילת ברכת האהבה. ברכת השכיבנו קטועה ברובה, וראש העמוד מתחיל במילים 'עלינו סוכת שלומך' ולאחריו החתימה, וגם זו עדות כמעט בטוחה לנוסח הקצר, דוגמת שני כתבי היד האחרים, אלא שתחילתו חסרה.[52]

לסיכום, למכלול הנוסחים המפותחים והארוכים של השכיבנו יש מכנה משותף ברור – הפתיחה הקצרה. פתיחה זו היא יחידה עצמאית ולכידה, שמורכבות עליה תוספות ממינים שונים. אנו משערים כי היחידה הזו הייתה במקורה נוסח קדום וקצר של הברכה. קיומו של נוסח קצר לברכת השכיבנו מפורש במשנה, ומסתבר שהנוסח שמשוחזר כאן אינו רחוק מאוד ממנו.

כאמור אנו מציעים כי הן הפסוקים שמופיעים בנוסח הארץ ישראלי של השכיבנו, הן בקשות ההגנה הכלליות שבנוסחים הבבליים, הם תוספות מאוחרות על הנוסח הקצר והגרעיני של הברכה.[53] כאן מתחייבת התייחסות קצרה לשתי גישות שעשויות לעלות מהן עמדות הסותרות את המשניות של המחצית השנייה של הברכה.

במאמר ארוך ומפורט העלתה שולמית אליצור את ההשערה שבלשון הקדומה של כל ברכות הקבע הובאו פסוקים אחדים או רבים לפני חתימת הברכות.[54] אין כאן המקום לדיון מפורט בהשערה זו, אך יש לתת את הדעת שעולה ממנה האפשרות שהפסוקים של 'השכיבנו' במנהג ארץ ישראל שייכים דווקא לחלק הקדום וה'אותנטי' של הברכה ואינם מרכיב משני בה. לדעתנו אפילו אם נקבל עקרונית את ההשערה שהתפילה הקדומה יוסדה על פסוקי המקרא, הרי אין ספק

51 ללא הקדושה ופסקאות ההרחבה, כפי שמצוי בתפילת היחיד בסידור רס"ג (לעיל הערה 46), עמ' יג.

52 האפשרות שמדובר בנוסח ארוך אשר יש בו חזרה נוספת על הבקשה 'ופרוס עלינו סוכת שלומיך' כדוגמת המקובל במנהגים מאוחרים יותר, אינה סבירה. הנוהגים לשנות את חתימת הברכה בשבתות ובימים טובים לחתימת 'הפורס' במנהג בבל המזרחי הקדום, לא חזרו ושנו משפט זה לפני חתימת הפורס. דוגמאות לחסרון משפט זה לפני חתימת 'הפורס' ראו בקטעים 9, 23, 52. והשוו לעומת זאת לקטעי סידורים מאוחרים שאינם מזרחיים, ושמובא בהם בתפילת השבת רק המשפט 'ופרוס', ואחריו באה חתימת 'הפורס', לציון החלפת החתימה בהשכיבנו של שבתות וימים טובים. כך הוא למשל בקטעים 35, 37, 40, שכוללים גם את תפילות החול וגם את שבת, ובכתבי יד נוספים, כגון כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 947.11 (מצטרף אל ENA 2109.3).

53 על סופי ברכות כמקום שנפוצה בו הצטברות תוספות והרחבות ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל הערה 43), עמ' 16.

54 אליצור, שרשרות הפסוקים (לעיל הערה 3), עמ' 425–473.

שגם בברכה על פי מנהג ארץ ישראל נוספו תוספות משניות בסופה, כפי שאירע ללשון הפיוטית 'נשכבה' שבאה לאחר הפסוקים ולפני מטבע הברכה. כפי שיוצג לקמן, נוסח 'נשכבה' מובא כלשון הברכה במקביל ללשון 'השכיבנו', ואנו סבורים שנוסח זה הוא עיבוד מפויט של הנוסח הקצר של 'השכיבנו'. כמו כן יש לפקפק אם כל הפסוקים הם מן הגוף העיקרי של הברכה, וזאת בשל השינויים הרבים ביניהם ובשל התרחקותם של הפסוקים האחרונים ברצף מן הרעיון המרכזי של השכיבה. קושי נוסף הוא שהשערת קדמות הפסוקים מחייבת לשער תהליך נוסף של השלת הפסוקים במנהג בבל, טרם הרחבת הברכה בבקשות הגנה כלליות. באופן נקודתי ניתן לציין במיוחד את התאמתו של הפסוק הראשון לברכה, כיוון שיש בו הזכרה של השכיבה וגם של נושא השלום. ואולם גם לאפשרות שהברכה כללה במקורה פסוק אחד או שניים אין בידינו תיעוד, והיא נשענת על השערה כללית בלבד. משום כך יש להעדיף את ההשערה בדבר קדמות הנוסח הקצר של 'השכיבנו', המגובה בניתוח ספרותי ולשוני של הברכה עצמה ובתיעוד בכמה קטעי סידורים.

מנחם קיסטר התייחס בכמה ממאמריו לברכת השכיבנו בנוסחה הבבלי והצביע על לשונות ומוטיבים מקבילים בברכה זו[55] ובתפילות אפוטרופאיות קדומות בחיבורים מימי הבית השני – ספר היובלים, תפילת לוי ומקצת מעשי התורה.[56] קווי דמיון אלו כוללים התייחסויות לשטן, לעצה ולתיקונה ולחסייה בצל האל.[57] לכאורה ניתן היה להסיק כי הבקשות שבנוסחים הבבליים הן חלק מנוסח הברכה הקדום, וכי לנוסח זה שורשים עמוקים, המגיעים אולי אפילו לתפילה בתקופת הבית. אולם לדעתנו קשרים לשוניים אינם עדות לקיומו של נוסח קדום אלא רק לנוכחותם של טקסטים במרחב שבו נוצר והוטמע חלקה השני של הברכה. הדעת נותנת כי בצד פסוקי המקרא, שמהם שאובים מרבית הלשונות בלקט בקשות ההגנה,[58] שימשו לעיצוב הברכה גם טקסטים שאינם ידועים לנו במלואם, ואשר הייתה להם חשיבות בעולמם של המתפללים. ייתכן כי מדובר בחומרים ליטורגיים או אפוטרופאיים, אולם אין הכרח להסיק מכאן כי היו אלו נוסחים קדומים[59] של ברכת השכיבנו שהשתמרו רק במנהג הבבלי.[60] מנגד האופי המחודש של

55 כפי שנראה להלן, נוסחים אלו חדרו גם לנוסח הבבלי של 'נשכבה'.

56 קיסטר, עיונים במקצת מעשי התורה (לעיל הערה 14), עמ' 353–354; הנ"ל, יצר לב האדם (לעיל הערה 37), עמ' 263. לעניין החתימה הבבלית 'שומר עמו ישראל' ראו לעיל הערה 15. על שיטתו העקרונית של קיסטר בעניין התפתחות התפילה ראו: מ' קיסטר, 'נוסחי ברכה ותפילה לאור קטעים ליטורגיים ממדבר יהודה', תרביץ, עז (תשס"ח), בעיקר עמ' 331–336.

57 קיסטר השווה בין 'סוכת שלומך' שב'השכיבנו' ובין 'חומת שלומך' שבתפילת לוי; את 'ותקננו בעצה טובה מלפניך' קשר לביטויים 'עצה [...] תן לי לעשות היפה והטוב לפניך' ו'[...] שיתקן עצתך [...] והטוב לפניו' שבתפילת לוי ובמקצת מעשי התורה (בהתאמה); את הבקשות 'והגן [...] והסר [...] ושבור שטן' הקביל לאמור בתפילת לוי 'אל תשלט בי כל שטן' ולבקשות להרחקת רוח רעה שבשני החיבורים העתיקים; ואת 'בצל כנפיך תסתירנו' השווה ל'בצל גבורתך' שבתפילת לוי.

58 ראו לעיל ליד הערות 36–42.

59 ראו ניסוחו הזהיר של קיסטר: 'יסודות אלו, בין אם הם "מקוריים" בברכת "השכיבנו" ובין אם לאו, נובעים ממקורות קדומים' (קיסטר, עיונים במקצת מעשי התורה [לעיל הערה 14], עמ' 354).

60 גם באשר לתוכנן של ההשוואות המילוליות, קשה להסיק מהן כי היחידה כולה התגלגלה אל התפילה ממקור

בקשות ההגנה הבבליות האלו יכול להילמד גם מהשימוש המרובה שלהם בשורש שמ״ר. לשימוש הזה בשמ״ר אין מקבילות בטקסטים הקדומים שנקשרו לאוצר המילים של השכיבנו, אולם הוא הולם מאוד את החתימה הבבלית 'שומר עמו ישראל'[61] ואת הנטייה לשילוב לשונות מעין החתימה בגוף הברכה.

סוף דבר, מסתבר בעינינו כי הפסוקים מחד גיסא ובקשות ההגנה מאידך גיסא הצטרפו לנוסח קדום, יציב וקצר המשותף למנהגי ארץ ישראל ובבל כאחד. בעוד שבבבל הורחבה הברכה בבקשות הגנה, השאובות אולי ממסורות קדומות, המנהג הארץ ישראלי זיווג אל הברכה פסוקים העוסקים בשינה ובהגנת האל.

2. נוסחים הפותחים בלשון 'נשכבה'

כאמור במקביל לגרסת הברכה הפותחת בלשון 'השכיבנו' מצויים קטעי סידורים בגרסה אחרת, הפותחת בלשון 'נשכבה'. למעלה מ־30 קטעי גניזה מכילים היקף משמעותי של הברכה בנוסח זה. בטבלה נרשמו קבוצות הנוסח השונות של הברכה והובלטו השונה והדומה בין הנוסחים. בטור הימני נרשם הנוסח המצוי בסידורים על פי מנהג ארץ ישראל. בטורים האחרים נרשמו קבוצות הנוסח הרווחות במנהג התפילה של בני בבל, והן חולקו לשלושה טורים על פי רכיבי הנוסח הקיימים בקבוצה אחת ואינם ברעותה.

ההבחנה בין שני המנהגים בולטת מאוד בחתימת הברכה. במנהג ארץ ישראל אנו מוצאים את חתימת 'הפורס', ולעומת זאת במנהג בבל באה חתימת 'שומר', להוציא כמה קטעי סידורים לשבתות ולמועדים שהמירו בהם את החתימה לחתימת 'הפורס' בניסוח הגאוני־הבבלי האופייני. עם זאת ההבחנה מתאשרת גם ממאפיינים נוספים המבדילים בין המנהגים בחלקים אחרים של שרידי הסידורים.

מנהג ארץ ישראל	מנהג בבל		
נוסח א (5 כתבי יד)	נוסח א (4 כתבי יד)	נוסח ב1 (15 כתבי יד)	נוסח ב2 (12 כתבי יד)
נשכבה בשלום ונקיצה בשלום[62] ופחד בלילות	נשכבה בשלום ונקיצה בשלום	נשכבה בחסדך ונקיצה ונשבעה באמונתך ופחד וצרה ושטן בלילות	נשכבה בחסדך ונקיצה ונשבעה באמונתך ופחד וצרה ושטן בלילות[63]

קדום. כך למשל המשפט 'ובצל כנפיך תסתירנו', שקיסטר שיער את מקבילתו בצוואת לוי, חסר ברוב בכתבי היד של הברכה כפי שהוצג לעיל, ונראה סביר יותר שמקורו מקראי (תה' יז 8).

61 ראו לעיל הערה 15.

62 כתבי היד מתחלקים בשווה בין הגורסים 'לשלום' ובין הגורסים 'בשלום'.

63 מילה זו חסרה בכשליש מכתבי היד.

מנהג ארץ ישראל	מנהג בבל		
נוסח א (5 כתבי יד)	נוסח א (4 כתבי יד)	נוסח ב1 (15 כתבי יד)	נוסח ב2 (12 כתבי יד)
אל ימשול בנו	כנם אל השלום וישב עמי בנוה שלום	אל ימשול בנו	אל ימשול[64] בנו
		כאמור אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתיך שומרנו והצילנו מכל דבר רע	כדבר שנאמר[65] אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתיך שומרינו והצילנו מכל דבר רע ומפחד לילה ושבור השטן מלפנינו ומאחרינו
		כי שומרנו ומצילנו אתה[66]	כי שומרינו ומצילנו אתה ובצל כנפיך תסתירנו[67]
ברוך אתה יי הפורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים	ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד	ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד	ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד

בצד ההבדלים ניכרים קשרים לשוניים וספרותיים ברורים בין קבוצות הנוסח. בשני הטורים הימניים – זה המייצג את מנהג ארץ ישראל (א) וזה המייצג קבוצה קטנה של סידורים המשקפים כנראה נוסח מקומי של מנהג בבל (א)[68] – יש פתיחה אחידה: 'נשכבה בשלום ונקיצה בשלום'. לשון זו מעוצבת בחגיגיות מה, אך נראה שלשון קבוצה א של מנהג בבל היא פיתוח פיוטי מלא יותר: כל אחד מן הטורים מסתיים במילה 'שלום', וגם הסיומת המקראית מסתיימת במילה 'בשלום'. על פי סיומת זו סביר לשער שלשון הברכה נחתמה בעת יצירתה בחתימה הארץ ישראלית 'הפורס', אך עם העברתה למנהג התפילה הבבלי הוחלפה בה החתימה ללשון 'שומר' הבבלית.[69]

64 כשליש מכתבי היד גורסים 'ימשלו'.

65 בכשליש מכתבי היד 'כאמור'.

66 בכמחצית מכתבי היד נוסף 'כי אל חנון ורחום אתה'.

67 מרכיב זה חסר בשליש מכתבי היד.

68 שלושה מתוך ארבעת כתבי היד יצאו מתחת ידו של סופר אחד (קטע 64 נכתב בידי סופר אחר). תודתנו לורד רזיאל־קרצ'מר, שהפנתה את תשומת לבנו לעובדה זו.

69 תופעה זו בולטת יותר בקטע 64, שאינו כולל את הפסוק 'וישב עמי בנווה שלום', אלא את הביטוי המוכר מהנוסח הארץ ישראלי 'ופחד בלילות אל ימשול בנו' ואת הפסוק המוכר מנוסחי 'השכיבנו' הבבליים 'הנה לא

נוסחי ב הבבליים גם הם פיתוח והרחבה של נוסח ארץ ישראל והכלאה שלו עם מוטיבים מרכזיים המצויים גם בחלק השני של נוסחי 'השכיבנו' הבבליים. פתיחתם הקצבית בלשון 'נשכבה' ו'נקיצה' זהה לנוסח ארץ ישראל, אך במקום הפתיחה ב'שלום', שהיא מעין חתימת הברכה בשלום, הם מוטים לנושא החסד והאמונה.[70] ההמשך גם הוא זהה לנוסח ארץ ישראל, אך נלוו למילה 'פחד', על דרך הגיבוב, המילים 'צרה ושטן'.[71] על בסיס לשון זו נוספו שתי הרחבות. האחת היא פסוק ראיה העוסק בשכיבה ובשינה, והמובא גם בנוסח 'השכיבנו' הארץ ישראלי (מש' ג 24). ההרחבה השנייה היא אוסף של בקשות הגנה כלליות, המצויות גם בגרסאות הבבליות של 'השכיבנו'. עיקר ההבדל בין נוסח ב2 לנוסח ב1 מצוי בהרחבה זו.

נראה אפוא שכל נוסחי 'נשכבה' חוזרים לנוסח אחד קדום מהם, הקרוב בלשונו או אפילו זהה ללשון 'נשכבה' הקצר בנוסח ארץ ישראל. הנוסחים הבבליים נטלו לשון קצרה זו – או עיבוד שלה – והרחיבוה בהשראה חלקית של נוסחי 'השכיבנו' שהיו שגורים בתפילתם.[72] הלשון הקצרה הזו מתאימה בוודאי לקביעתה של המשנה שברכה זו קצרה. זאת ועוד, לשון זו אינה רחוקה מלשון ברכת השכיבנו הקדומה כפי ששחזרנו אותה לעיל. קרבה זו בולטת בייחוד בחלקיה הראשונים של הברכה.

נוסח 'השכיבנו' הגרעיני – שחזור	נוסח 'נשכבה' מנהג ארץ ישראל
השכיבנו יי אלוהינו לשלום	נשכבה לשלום
והעמידנו מלכנו לשלום	ונקיצה לשלום
ופרוס עלינו סוכת שלומך	ופחד בלילות אל ימשול בנו
ברוך אתה יי הפורס [...]	ברוך אתה יי הפורס [...]

אף על פי שאין לשלול לחלוטין את האפשרות שלפנינו שני נוסחים שהתפתחו במקביל, סביר להניח כי נוסח 'השכיבנו' הוא הקדום מבין השניים, ונוסח 'נשכבה' הוא עיבוד פייטני. יש לראות סימן קדמות בעצם הופעת הפתיחה 'השכיבנו' בתלמוד הבבלי, למול שתיקת המקורות הקדומים באשר ל'נשכבה'. כאמור לשון 'נשכבה' מופיעה בבבל רק מאוחר יותר ובהקשר פייטני. הדעת

ינום [...]'. כלומר לפנינו מקרה של נוסח ארץ ישראלי, אולי מורחב מעט, ששימש בהקשר בבלי ברור, כפי שמעידה החתימה 'שומר'.

70 הטיה זו נשענת על הפסוק 'להגיד בבֹקר חסדך ואמונתך בלילות' (תה' צב 3), אלא שהיא כנראה מעין דרשה שמהפכת את המבנה המקורי של הפסוק – טרם השכיבה עדיין מצוי המתפלל 'בבוקר', ולכן הוא מתייחס לחסדו של האל, ואילו כשהוא קם הוא מספר על 'אמונתך', שהתממשה בעת שמירת הלילה.

71 על הרחבות של גיבוב ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל הערה 43), עמ' 15.

72 הבחנה דומה הציע מאן. ראו: J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), p. 304. באופן כללי צירוף של נוסחי קבע בבליים לנוסחים פיוטיים מצוי לעתים בברכות קריאת שמע לערבית, והוא נפוץ יותר בברכת השכיבנו. כך למשל בקטע 54 וכן בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 12.11; T-S 276.33; T-S 276.74; T-S NS 139.94; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 A 22-23; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2159.42.

נותנת כי הפייטנים שהחדירו את נוסח 'נשכבה' למעריב המפויט למוצאי שבת, עיבדו נוסח (ארץ ישראלי?) שכבר היה מוכר כפייטני, ולא 'החיו' נוסח קבע קדום.

גם מתוך ניתוח הנוסחים עצמם ניתן לשער כי נוסח 'נשכבה' הוא עיבוד של 'השכיבנו'. הבקשה בלשון ציווי שבנוסח 'השכיבנו' היא האופיינית ללשון תפילות הקבע הקדומות. לעומת זאת בנוסח 'נשכבה' יש בקשה בלשון ייחול, ואפשר שזהו עיבוד מודע ומאופק של נוסח קודם, אולי בזיקה לשימוש פיוטי. נוסף על כך יחידת 'נשכבה', הנפוצה הרבה יותר בנוסחים מפויטים, נראית כבעלת מבנה שקול ו'פייטני' יותר – שתי יחידות קצובות, שכל אחת מתחלקת לשתי יחידות משנה בנות שתי מילים,[73] מבנה המאפיין את הפיוט הקדום.[74] חשוב להדגיש שבני בבל, ובמידה רבה גם בני ארץ ישראל, עשו שימוש בנוסחי 'נשכבה' דווקא בנוסחים מפויטים של ברכות קריאת שמע. בנוסחי א–ב הבבליים הם השתמשו כמעט[75] רק במעריב המפויט שנהגו רבים מבני בבל לומר כחלופה ללשון הקבע של הברכות בלילי השבתות ובמוצאי השבתות. הלשון אף נרשמה בסידור רב סעדיה גאון כמותרת לאמירה,[76] וייתכן שקבלתה בידי רס"ג הגבירה את תפוצתה. גם במנהג ארץ ישראל השתמשו בלשון 'נשכבה', לפי ממצאינו, בעיקר כחלק מנוסחים מפויטים של מעריב. אף שפייטנים רבים כללו במעריב שלהם גם נוסח מפויט לברכת השכיבנו, אחדים מן הפייטנים לא יצרו לברכה זו פיוט מיוחד, ולעתים השתמשו המעתיקים לצורך זה בברכה בנוסח 'נשכבה',[77] גם אם הדבר יצר צרימה בין נושאי הפיוטים ובין התמקדותה של ברכת 'נשכבה' בלילה. מסתבר אפוא שהמתפללים או המעתיקים ראו לשון ברכה זו כפיוט קדום.

73 הצלע הראשונה: 'נשכבה לשלום / ונקיצה לשלום', והשנייה 'ופחד בלילות / אל־ימשול בנו'. תודתנו לפרופ' שולמית אליצור על תובנה זו.

74 על המשקל המרובע של הפיוט הקדום ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים[2], ירושלים תשס"ח, עמ' 43.

75 רק בשני קטעי סידור באה הברכה בנוסח 'נשכבה' במערכות שאינן פיוט, בקטעים 80, 86. קטע 80 מסופק שכן אין בו אלא חלקה האחרון של ברכת הגאולה, ונראה שהמעתיק ביקש להתחיל 'השכיבנו' ומשם המשיך בנוסח 'נשכבה'. קטע 86 הוא עותק של סידור ר' שלמה בן נתן (רשב"ן) מן הגניזה. עם זאת חשוב לציין שספק אם זו שיטתו של רשב"ן עצמו, שכן בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 497 הלשון היא כמקובל 'השכיבנו'. ראו: סידור רשב"ן, מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' לא. על בעיית הנוסחים בסידור רשב"ן ראו: U. Ehrlich, 'The Contribution of Genizah Texts to the Study of "Siddur Rabbi Solomon Ben Nathan"', B. Outhwaite and S. Bhayro (eds.), *From a Sacred Source: Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, Leiden 2010, pp.127-137; א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, 4 (תש"ע), עמ' ט–כו.

76 סידור רס"ג (לעיל הערה 46), עמ' קי–קיא, קכג–קכד.

77 ייתכן שיצרו את פיוטיהם כבבואה של מערכות היוצר שכללו רק שלוש ברכות. ראו על כך: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 45–47.

ג. סיכום

על פי פשט המשנה בברכות לשונה של ברכת השכיבנו הייתה קצרה, ואכן ניתן להציע שחזור של נוסח קצר של הברכה. ניתוח הברכה בסידורים שבהם היא מתחילה בלשון 'השכיבנו' מלמד שהיא מורכבת משתי חטיבות ברורות, המצטרפות אחת לאחר השנייה. חלקה הראשון של הברכה מוצק למדי ואחיד כמעט בלשונו, הן במנהג הבבלי הן במנהג הארץ ישראלי. לחטיבת פתיחה זו יש ייחוד סגנוני, ותוכנה ממוקד בעיקרו בשכיבה ובקימה. הצעתנו היא שיחידה קצרה זו עמדה בראשיתה לבדה בלשון מוצקה וקצרה, כדברי המשנה, ושרק בשלב שני התארכה ונוסף לה רובד שני. במנהג ארץ ישראל הורכב הרובד הנוסף מסדרת פסוקים בענייני הגנה, לילה ושינה; ובמנהג בבל הוא כלל לקט של בקשות הגנה שונות ורחבות משמעות בלשון פרוזאית ומוצקה פחות. תוספות אלה הן בנ'גוד להוראתה המפורשת של המשנה, דבר המעיד על כוחה של התפילה, שפרתה ורבתה גם לנוכח הוראת הקיצור ההלכתית המפורשת.

על פי שחזור זה יש לשער שהחתימה הראשונית הייתה בלשון 'הפורס' – וכנראה בצורתה הקצרה 'הפורס סוכת שלום' – שנזכרה כאמור בספרות התלמודית, ולא בלשון 'שומר'. עדות לכך היא החטיבה הראשונה של נוסח 'השכיבנו' שרומזת לחתימת 'הפורס', ואילו לשונות רמיזה לחתימת 'שומר' מצויות רק בלשונות הרובד השני במנהג בבל.

במקביל ללשון הברכה בגרסת 'השכיבנו' עומדת בבסיס גרסת הברכה הפותחת במילה 'נשכבה' לשון קדומה קצרה, זו הרשומה בסידורים הארץ ישראליים, וכאמור דעתנו נוטה שגרסת 'נשכבה' היא משנית לגרסת 'השכיבנו'.

לא ניתן לציין תחנות מוגדרות להתפתחות לשון הברכה המשורטטת כאן, עם זאת ניתן להציע מסגרת היסטורית וליטורגית לתהליך זה. ברכת השכיבנו הקצרה, ששוחזרה כאן, מתאימה לתקופה קדומה, טרם אמירת הברכה לפני העמידה ובסמיכות לה.[78] כך היא הייתה למעשה חטיבת סיום לסדר היום הליטורגי והקדמה ללילה ולשינה. תוכן הברכה, הממוקד בשינה, וחתימתה בשלום עשויים בהחלט להעיד על תפקיד זה. עם הזמן התבסס המנהג לסמוך גאולה גם לתפילה של ערבית, בייחוד בבבל,[79] וברכת השכיבנו התרחקה מייעודה המקורי.[80] בבבל התרחקה הברכה עוד יותר מתפקידה כיחידת סיום עם התבססות המנהג של אמירת ברכת הפסוקים. במעמד חדש

78 על סמיכת גאולה לתפילה בראשית תולדות התפילה ראו: תא־שמע, התפילה האשכנזית הקדומה (לעיל הערה 3), עמ' 101–109.

79 פליישר הצביע על סידורים ארץ ישראליים שמשקפים עוד בזמנם את המנהג שלא לסמוך את תפילת העמידה של ערבית לאחר קריאת שמע וברכותיה. ראו: ע' פליישר, "'סידור' השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש", הנ"ל, תפילות הקבע בישראל (לעיל הערה 8), עמ' 557–602; הנ"ל, קריאת שמע של ערבית (לעיל הערה 8), עמ' 775, הערה 25.

80 על האפשרות שבארץ ישראל בימי האמוראים אמרו את קריאת שמע שעל המיטה בברכותיה וראו בה עיקר ראו: ד' מרקס, בעת אישן ואעירה: על תפילות שבין יום ובין לילה, תל אביב 2010, עמ' 110–122.

זה בבבל ספחה אליה הברכה בקשות הגנה רחבות משמעות בהרבה, והודגש בה היסוד ההגנתי הכללי. במסגרת זו יש להבין את הסבת חתימת 'פורס סוכת שלום' לחתימת 'שומר עמו ישראל'.

ד"ר שמעון פוגל, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין־גורן, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב,
ת.ד. 653, באר שבע 8410501, והמכון לחקר ארץ ישראל ויישובה, יד יצחק בן־צבי, ת.ד. 7660, ירושלים 9107601
skfogel@gmail.com

פרופ' אורי ארליך, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין־גורן, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב,
ת.ד. 653, באר שבע 8410501
ehrlich@bgu.ac.il

נספח
טבלת כתבי היד ומאפייניהם

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט[81]	לשון החתימה
	'השכיבנו' מנהג ארץ ישראל				
1	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2012.1-2; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 3.7	ארץ ישראל	חול	קבע	פורס
2	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה add. 3160.5	ארץ ישראל	חול	קבע[82]	פורס
3	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 10.6	מערב	מוצאי שבת	קבע	פורס
4	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24.5[83]	ארץ ישראל	מוצאי שבת	קבע	פורס
5	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.17; T-S 8 H 10.11	ארץ ישראל	חול	קבע	פורס
6	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.113	ארץ ישראל	לא ידוע	קבע	חסר
7	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 243.102	ארץ ישראל	לא ידוע	לא ידוע	פורס

81 עמודה זו מתארת את מכלול ברכות קריאת שמע בכתב היד.

82 עיקר ברכות קריאת שמע רשומות בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 502, המצטרף לכתב היד הנדון, ורק ברכת האהבה אינה מוכרת כלשון של קבע. לדיון נרחב בקטע הסידור כולו ראו: פליישר, קריאת שמע של ערבית (לעיל הערה 8), עמ' 771–775. פורסם לראשונה על ידי מאן, קטעי גניזה (לעיל הערה 72), עמ' 324.

83 פורסם על ידי מאן, קטעי גניזה (שם), עמ' 306.

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט	לשון החתימה
	'השכיבנו' מנהג בבל קבוצת נוסח א1				
8	אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 51.79-88	בבל (רס"ג)	חול	קבע	שומר
9	אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 99.5	בבל	שבת	מפויט	פורס
10	ז'נווה, ספרייה ציבורית ואוניברסיטאית 48	בבל	חול	קבע	שומר
11	ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 577.4.95	בבל	חול	קבע	שומר
12	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1983.6	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
13	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1983.8-9	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
14	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2173.1	בבל	לא ידוע	לא ידוע	שומר
15	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2414.1-10	בבל	חול	קבע	שומר
16	סינסינטי, היברו יוניון קולג' Acc. 1308	בבל (רשב"ן)	חול	קבע	שומר
17	פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוויניה, קטע גניזה 180	בבל	שבת	קבע	שומר
18	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.21	בבל (רס"ג)	חול	קבע	שומר
19	קיימברדיג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.8	בבל	שבת	מפויט	שומר
20	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 10.16	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
21	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Arabic 36.6	בבל (רשב"ן)	חול	לא ידוע	שומר
22	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.137A.12	בבל	חול	קבע	שומר
23	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.23	בבל	שבת	מפויט	פורס
24	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.34	בבל	שבת	מפויט	חסר
25	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.50	בבל	חול	קבע	שומר

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט	לשון החתימה
26	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.69	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
27	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 154.68	בבל	שבת	מפויט	שומר
28	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 158.40	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
29	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 159.169	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
30	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 265.24	בבל (רס"ג)	לא ידוע	קבע	חסר
31	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.98	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
32	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 105.112	בבל	לא ידוע	לא ידוע	שומר
33	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 107.116	בבל	לא ידוע	לא ידוע	חסר
34	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 110.302	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
	'השכיבנו' מנהג בבל קבוצת נוסח א2				
35	אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 38.1-49	בבל (אשכנז)	חול	קבע	שומר
36	אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 34.10-20	בבל	לא ידוע	מפויט למחצה	שומר
37	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 10.2	בבל (ספרד)	חול	קבע	שומר
38	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 11.4	בבל	לא ידוע	קבע	חסר
39	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 1.7	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
40	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 197.3	בבל (ספרד)	חול	קבע	שומר
41	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.117	בבל	שבת	לא ידוע	שומר
42	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 503-505	בבל	חול	קבע	שומר

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט	לשון החתימה
	'השכיבנו' מנהג בבל קבוצת נוסח א3				
43	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1055.10-11	בבל	מוצאי שבת	לא ידוע	שומר
44	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1983.4-5	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
45	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2838.1-4	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
46	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3683.6	בבל	לא ידוע	לא ידוע	חסר
47	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.164	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
48	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.232	בבל	שבת	לא ידוע	שומר
49	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 151.103	בבל	חול	קבע	שומר
50	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.23	בבל	חול	קבע	חסר
51	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 159.58	בבל	לא ידוע	קבע	חסר
52	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 101.47	בבל	שבת	קבע[84]	פורס
53	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 121.209	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
	'השכיבנו' מנהג בבל נוסח קצר				
54	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13 H 4.3[85]	בבל	שבת	מפויט	פורס
55	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 107.175	בבל	שבת	לא ידוע	פורס
56	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.33a[86]	בבל	רגלים	לא ידוע	פורס

84 נראה כי בנוסחי הקבע משולבים שרידי פיוט.

85 כתב היד כולל גם נוסח 'נשכבה' ב למוצאי שבת.

86 כתב יד זה פורסם בדילוגים על ידי שכטר S. Schechter, 'Genizah Specimens', *JQR*, 10 (1898), p. 654

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט	לשון החתימה
	'נשכבה' מנהג ארץ ישראל				
57	אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 39.101-106[87]	ארץ ישראל	שבת	מפויט[88]	פורס
58	פריז, כי"ח IV.A.1	ארץ ישראל	חול	מפויט[89]	פורס
59	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6[90]	ארץ ישראל	חול	נוסח ייחודי	פורס
60	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.14	מעורב	סוכות	מפויט	פורס
61	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 17.6[91]	ארץ ישראל	לא ידוע	לא ידוע	פורס
	'נשכבה' מנהג בבל קבוצת נוסח א				
62	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 122.44	בבל	שבת	מפויט	שומר
63	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 230.47	בבל	שבת	מפויט	שומר
64	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.32	בבל	שבת	מפויט	שומר
65	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 120.230	בבל	שבת	לא ידוע	שומר
	'נשכבה' מנהג בבל קבוצת נוסח ב1				
66	אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 55.35	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר

87 הברכה מופיעה בכתב היד פעמיים, ללא שינויים משמעותיים.

88 כתב היד הוא קובץ של נוסחים מפויטים לשבתות שונות. במרבית המעריבים יש נוסח מפויט לברכה הרביעית, ונוסח 'נשכבה' מופיע במערכות שמפויטות בהן רק שלוש הברכות הראשונות.

89 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל הערה 77), עמ' 46. ברכת 'המעריב ערבים' רשומה בלשון של קבע.

90 פורסם על ידי מאן, קטעי גניזה (לעיל הערה 72), עמ' 309.

91 כתב היד חסר מאוד, ואפשר כי זוהי יחידה המסיימת את הנוסח הארץ ישראלי של 'השכיבנו'.

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט	לשון החתימה
67	בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן, גניזה 258	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	לא ידוע	שומר
68	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2175.1-2	בבל (רס"ג)[92]	מוצאי שבת	מפויט	שומר
69	סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אנטונין Evr. III B 122	בבל	שבת	מפויט	פורס
70	פריז, כי"ח IV.A.228	בבל	לא ידוע	לא ידוע	שומר
71	פריז, כי"ח IV.A.83	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר
72	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה Add. 3159.4	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
73	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.18	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר
74	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.25	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר
75	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S NS 134.33	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר
76	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.64	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
77	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S NS 195.30	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
78	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S NS 230.78	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר
79	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S NS 89.30	בבל	מוצאי שבת	מפויט	חסר[93]
80	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.1[94]	בבל	לא ידוע	קבע	שומר
81	קיימבריד', ספריית האוניברסיטה T-S AS 121.208;T-S AS 121.209	בבל (רס"ג)	מוצאי שבת	מפויט	שומר

92 אולי עיבוד של סידור רס"ג.

93 הנוסח מקוצר, ייתכן שהכוונה הייתה שלא לחתום אלא לצרף לברכת הפסוקים.

94 הברכה מתחילה, כנראה בטעות, 'השכיבנו'.

מספר	סימן כתב היד	מנהג	עיתוי	קבע/פיוט	לשון החתימה
	'נשכבה' מנהג בבבל קבוצת נוסח ב2				
82	אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 39.175-181	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
83	בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן, גניזה 154	בבל (רשב"ן)	שבת	מפויט	שומר
84	פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוויניה, קטע גניזה 181	בבל	מוצאי שבת	מפויט	חסר
85	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.95	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
86	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Arabic 36.2	בבל (רשב"ן)[95]	חול	קבע	שומר
87	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 92.19	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
88	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 101.94	בבל[96]	מוצאי שבת	מפויט	שומר
89	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.176	בבל[97]	מוצאי שבת	מפויט	שומר
90	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.165	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
91	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.41	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
92	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.6	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר
93	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.7	בבל	מוצאי שבת	מפויט	שומר

95 ראו לעיל הערה 75.

96 אולי עיבוד של סידור רס"ג.

97 אולי עיבוד של סידור רס"ג.